

Tilburg University

Herstelrecht in Nederland

Groenhuijsen, M.S.

Published in:
Tijdschrift voor Herstelrecht

Publication date:
2010

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
Groenhuijsen, M. S. (2010). Herstelrecht in Nederland: Een slachtofferperspectief. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 10(4), 53-62.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Herstelrecht in Nederland: een slachtofferperspectief

Marc Groenhuijsen

Inleiding

Tien jaar *Tijdschrift voor Herstelrecht*. Daar passen felicitaties bij. Het tijdschrift is er in het eerste decennium van zijn bestaan in geslaagd een breed scala aan onderwerpen de revue te laten passeren, waarbij het de redactie siert dat zij met open vizier de discussie over herstelrecht liet voeren. De ruim honderd artikelen die het blad de laatste jaren een gezicht hebben gegeven, vormen daarmee een staalkaart van kennis over herstelrecht. Soms ideaalbeelden, soms kritisch, meestal prikkelend en tot nadenken stemmend.

De ronduit positieve beoordeling van het tijdschrift is niet onverkort van toepassing op zijn onderwerp, tenminste niet waar het Nederland betreft.¹ Ontegengesteld is hier de vraag aan de orde of het glas nu halfvol of halfleeg is. Er is sinds 2007 een landelijk aanbod aan slachtoffer-dadergesprekken. Volgens het laatste jaarverslag van Slachtoffer in Beeld, de organisatie die deze gesprekken uitvoert, werden in 2008 ruim 1000 zaken aangemeld, waarvan er een kleine 500 tot een bemiddeling leidden.

Er zit nog meer in het vat. Onder de nieuwe slachtoffertitel in het Wetboek van Strafvordering (Sv) valt ook een bepaling over bemiddeling tussen daders en slachtoffers. Het nieuwe artikel 51h Sv luidt: 'Bij algemene maatregel van bestuur kunnen nadere regels worden gesteld betreffende bemiddeling tussen de verdachte en het slachtoffer.' Wat dit precies voor gevolgen zal hebben is nog niet in te schatten, maar in ieder geval geeft dit verdere aangrijpingspunten voor invoering van herstelrechtelijke praktijken.

Maar er kan ook niet worden ontkend dat Nederland internationaal en Europees bepaald niet vooroploopt. Dat de aantallen ontmoetingen tussen daders en slachtoffers nog achterblijven bij anderen – ook al wordt hierin een voorzichtige inhaalslag gemaakt – is nog tot daar aan toe. Voorstanders van herstelrecht zal het vooral steken dat de huidige ontmoetingen nadrukkelijk als *gesprek* zijn gepositioneerd, op afstand van het strafproces. Van slachtoffer-daderbemiddeling als onderdeel van of zelfs als vervanger van (delen) van het strafproces is nog geen sprake. Dat vormt een nogal schril contrast met de wensgedachten van de Nederlandse *founding fathers* van het hersteldenken, zoals Louk Hulsman en Herman Bianchi. De reacties op de slachtoffer-dadergesprekken vanuit herstelrechtelijke hoek waren dan ook overwegend negatief, met name in dit tijdschrift (zie bijvoorbeeld Blad 2007; Daems 2007; Kaptein 2008; Walgrave, 2008a).

1 Deze bijdrage beperkt zich tot Nederland. Dat de situatie in Vlaanderen sterk afwijkt hiervan hoeft de lezer van dit tijdschrift niet te worden uitgelegd.

In de discussie rondom de slachtoffer-dadergesprekken waren ook met enige regelmaat negatieve geluiden te horen over een onderscheidende karaktertrek van het Nederlandse beleid: de slachtoffergerichtheid (zie Daems 2007). Anders dan in de meeste omringende landen zijn de slachtoffer-dadergesprekken wettelijk, organisatorisch en inhoudelijk primair gepositioneerd als dienstverlening aan het slachtoffer. Dat laatste staat letterlijk in de beleidsbrief die de slachtoffer-dadergesprekken aankondigt, terwijl de plaatsing in de slachtoffertitel van het Wetboek van Strafvordering en de uitvoering door het aan Slachtofferhulp Nederland (SHN) gelieerde Slachtoffer in Beeld indicaties zijn van respectievelijk het eerste en het tweede. Omgekeerd geldt dat, ondanks haar bemoeienis met de slachtoffer-dadergesprekken, juist SHN de ontwikkelingen rondom herstelrecht bepaald niet kritiekloos gadeslaat en met enige regelmaat op de rem gaat staan (zie ook het *Statement on the position of the victim within the process of mediation* uit 2005 van de European Forum of Victim Services, het huidige Victim Support Europe).

Voor wie de discussie over herstelrecht op een afstand volgt, doet deze spanning tussen herstelrecht en de slachtofferbeweging wellicht wat merkwaardig aan. Herstelrecht, dat was toch juist een slachtoffergerichte reactie op criminaliteit? Het klopt dat er veel is wat de herstelrecht- en de slachtofferbeweging met elkaar bindt. Er is consensus over het belang van een hogere gerichtheid op herstel en compensatie. Men vindt elkaar in de gedachte dat het straffen van de dader niet de enige en vaak ook niet de meest wenselijke reactie op criminaliteit is, wat noopt tot het inpassen van vormen van herstel in de strafbedeling. Hierbij speelt bij beide mee dat de aandacht ook gericht moet zijn op slachtoffers van wie de dader niet in het strafrechtelijk systeem terechtkomt (zie Groenhuijsen 2004a). Voorts heeft SHN, anders dan haar Amerikaanse tegenhangers maar ook anders dan sommige andere Europese slachtofferorganisaties, zich nooit voorstander getoond van harde, punitieve maatregelen tegen daders en verdachten.

De oorzaak voor de verwijdering wordt echter toch vooral gezocht bij SHN. De medewerkers van deze organisatie zouden een (te) sterke neiging hebben hun slachtoffers te beschermen en de organisatie zou te dicht tegen het strafrechtelijk systeem aan kruipen. Het bestaan van SHN fungeert dan als een excuus om verdergaande hervormingen van de reactie op criminaliteit tegen te gaan, terwijl haar medewerkers slachtoffers onnodig beschermen tegen een ontmoeting met de dader. Het is ontegenzeggelijk waar dat in beide noties een kern van waarheid zit (zie ook Pemberton 2010). Medewerkers van SHN kunnen zich soms te beschermend opstellen. SHN wordt inmiddels ook omarmd door conservatieve tegenkrachten in het strafrechtelijk systeem: het beperken van het risico op secundaire victimisatie – lang een van de primaire pijlers van SHN – wordt inmiddels ook gebruikt tegen slachtoffergerichte hervormingen van het strafrecht (bijvoorbeeld ten aanzien van de invoering van het spreekrecht van slachtoffers in 2005).

Dit is echter geenszins het hele verhaal. Het zou voorstanders van herstelrecht sieren als zij de hand ook in eigen boezem zouden steken. De weerstand is ook – en wellicht voornamelijk – het gevolg van veel vooraanstaande denkers over herstelrecht die zich positioneren als tegenhanger van het strafrecht. Ik heb de

zin van deze paradigmatische, bijkans ideologische positie al eerder bekritiseerd (zie Groenhuijsen 2004b). In lijn met de wetenschapsfilosofie van Thomas Kuhn vindt het grootste deel van de wetenschappelijke en maatschappelijke ontwikkelingen doorgaans binnen paradigma's plaats. Dit geldt ook voor herstelrechtelijke ideevorming. Het benadrukken van het herstelrecht als een met het strafrecht onverenigbaar nieuw paradigma doet de werkelijkheid geweld aan, maar zorgt ook dat de kansen op hervorming van het strafrecht door incorporatie van herstelrechtelijke elementen afnemen. Ook doordat potentiële medestanders worden afgeschrikt.

Deze korte bijdrage aan dit jubileumnummer staat dan stil bij de kenmerken en gevolgen van de paradigmatische benadering van herstelrecht en voorziet dit van kritisch commentaar, met name vanuit victimologisch perspectief. Het betoog resulteert in de conclusie dat terugbrengen van deze ideologische component de weerstand van SHN zal verminderen en de implementatie van herstelrechtelijke praktijken zal verbeteren en vergemakkelijken.

Het herstelrechtparadigma

Elke discussie over het herstelrecht wordt bemoeilijkt door de uiteenlopende gedachten over wat het inhoudt (vergelijk de definitie van Marshall 1999 met die van Lode Walgrave, bijvoorbeeld Walgrave 2008b), door de verschillen in meningen tussen voorstanders van herstelrecht (vergelijk voor Nederland de publicaties van John Blad, Bas van Stokkom, Ido Weijers, Renee Kool en Hendrik Kaptein) en door de uiteenlopende, soms contradictoire, uitleg van het beschikbare onderzoeksmateriaal (bijvoorbeeld de interpretatie van Frans Willem Winkel 2007) van het onderzoek van Sherman en Strang (zie onder meer Sherman & Strang 2007)). Een al te genuanceerde beschrijving van de veelheid aan gedachten en inzichten is in het kader van deze bijdrage niet mogelijk.

Het herstelrechtelijk paradigma kent drie voornamelijk componenten. In de eerste plaats dient het *doel* van de reactie op criminaliteit van aard te veranderen. In plaats van de straf voor de dader staat in het herstelrecht het herstel van de aan-gerichte schade centraal. Dit houdt verband met de wijze waarop herstelrecht criminaliteit conceptualiseert (zie uitgebreider Groenhuijsen 2004b). In het strafrecht wordt criminaliteit gezien als onrecht: als zondig, immoreel en slecht gedrag, dat een aantasting vormt van de rechtsorde en als een unieke buiten-categorie van menselijke interactie is te bezien. Misdad is zeggend een ontologische realiteit. In het herstelrechtelijk paradigma wordt deze ontologische realiteit ontkend (zie Christie 1977; Hulsman 1986; Zehr 1990; Fattah 1998). Criminaliteit is geen aparte categorie van menselijk gedrag, misdaden zijn conflicten, die geen manifestatie zijn van de individuele slechtheid van daders, maar een sociaal risico, een van de onvermijdelijke moeilijkheden van het leven in een moderne maatschappij. Het gaat niet om een inbreuk in een min of meer abstracte rechtsorde, maar om concrete schade die wordt ondervonden door even zeer echt bestaande individuen en gemeenschappen.

In de tweede plaats is er het *middel* dat herstelrecht suggereert. Bemiddeling en andere vormen van overleg tussen betrokkenen, zoals conferenties of *sentencing circles*, zouden een 'bottom-up' tegenhanger van het 'top-down' strafrecht zijn en het in zijn geheel of gedeeltelijk dienen te vervangen.

In de derde plaats voorziet het een verandering in de voornaamste *actoren*. Waar het strafrecht van oudsher een zaak is van de staat en de verdachte, ziet het herstelrecht de dader, de gemeenschap en het slachtoffer als de belangrijkste betrokken partijen. Als criminaliteit niet meer gaat om de inbreuken in de abstracte rechtsorde, ligt het ook niet meer in de rede dat de staat (tegen wiens gezag deze inbreuk plaatsvindt) een voorname partij is in de (straf)rechtszaak. Het herstelkarakter van het herstelrecht richt zich op de schade van de drie benoemde partijen en met name op de schade aan de relaties tussen deze partijen.

De slachtoffergerichtheid van herstelrecht staat doorgaans buiten kijf. Dikwijls wordt dit als een element van het herstelrechtparadigma benoemd (bijvoorbeeld Zehr 1990). Hieruit volgt de notie dat herstelrechtelijke middelen goed zijn voor alle deelnemende slachtoffers (zie Green 2007). Deelname aan bijeenkomsten zou grote, helende gevolgen voor slachtoffers hebben, die zich tegelijkertijd binnen verschillende velden manifesteren: compensatie van schade, verhogen van participatiemogelijkheden en emotioneel gewin (zie Pemberton, Bastiaens, Vervaeke & Winkel 2010). Verschillende auteurs suggereren of proberen aan te tonen dat bemiddeling niet alleen goed is voor slachtoffers, maar ook *beter* dan andere methoden om slachtoffers te ondersteunen, zoals bijvoorbeeld het spreekrecht en slachtofferhulp, die het strafrecht (relatief) ongemoeid laten (zie Dignan & Cavadino 1996; Dignan 2005; Sherman & Strang 2007; Strang 2002).

Het paradigma-denken kenmerkt ook de interpretatie van de resultaten van onderzoek. Positieve resultaten worden gegeneraliseerd en toegeschreven aan kernkwaliteiten van het herstelrecht. Onwelgevallige resultaten worden geweten aan niet-essentiële onderdelen van programma's, zoals implementatieperikelen, of weggeredeneerd. Dat laatste is zichtbaar in de veranderende omgang met materiële compensatie. Het was ooit een centraal doel van herstelrecht, maar het gegeven dat de *reintegrative shaming*-experimenten niet lieten zien dat herstelrecht op dit punt beter presteerde dan het strafrecht, verleide Strang (2002) onder verwijzing naar Braithwaite (1999) ertoe om vraagtekens te zetten bij het belang van deze uitkomst voor deelnemende slachtoffers (zie voor een uitwerking Pemberton e.a. 2010).²

Bedenking bij het herstelrechtparadigma

De resultaten van onderzoek naar herstelrecht zijn ook anders te interpreteren. De positieve resultaten zijn dan het gevolg van de toepasbaarheid van verschillende vormen van slachtoffer-daderontmoetingen bij uiteenlopende situaties. De

2 Een veel verdergaande versie hiervan is te vinden bij auteurs die menen dat een eventuele afwijzing van herstelrecht en herstelrechtelijke praktijken door slachtoffers te wijten zou zijn aan vormen van indoctrinatie door de overheid en de media en/of hun eigen onwetendheid of onbekendheid met herstelrechtelijke praktijken, zie bijvoorbeeld Sullivan & Tifft 2001.

relatie tussen een slachtoffer-daderontmoeting en het strafrecht is te categoriseren in vormen die een alternatief zijn voor de strafrechtelijke procedure, daar onderdeel van zijn of daar bovenop komen (zie Groenhuijsen 2000). Bij zwaardere delicten is vooral de laatste vorm van toepassing. Hier vindt ook een strafzaak plaats en ontbreekt de noodzaak voor een juridische uitkomst van de ontmoeting. Bij de andere vormen is wel van een 'echte' bemiddeling sprake: deze komen vooral voor in lichtere zaken, doorgaans met jeugdigen. In het ontwerp van programma's wordt met dit onderscheid rekening gehouden. In de interpretatie van resultaten van onderzoek naar deze programma's verdwijnt het naar de achtergrond (bijvoorbeeld Sherman & Strang 2007). Het gemeenschappelijk herstelrecht karakter staat dan weer voorop.

De generaliseerbaarheid van resultaten dient daarnaast altijd rekening te houden met het aspect van vrijwilligheid. Het feit dat iemand deel wil nemen, onderscheidt hem of haar op wezenlijke kenmerken van degenen die dat niet willen. INTERVICT-collega's hebben beargumenteerd dat getraumatiseerde slachtoffers zelden deelnemen aan herstelrechtelijke programma's (Winkel 2007; Pemberton 2010). Dit is voor bijvoorbeeld het spreekrecht en de schriftelijke slachtofferverklaring weer heel anders. De binnenkort te verschijnen evaluatie hiervan toont aan dat deelnemers hieraan vooraf juist sterk *verhoogde* stress en angstklachten rapporteren (zie Lens, Pemberton & Groenhuijsen 2010). De effecten van herstelrechtelijke ontmoetingen met het spreekrecht of de schriftelijke slachtofferverklaring vergelijken loopt daarom mank: het zijn gewoonweg andere slachtoffers die deelnemen (zie ook Pemberton & Reynaers 2010). Verschillende participatievormen voor slachtoffers kennen een betere dan wel slechtere aansluiting op de belangen van verschillende (groepen) slachtoffers. Hun kracht zou gelegen moeten zijn in het verband en de samenwerking tussen deze vormen, niet in het krampachtig aantonen van de superioriteit van de ene of de andere vorm. Dat geldt ook voor vormen van hulpverlening, zoals slachtofferhulp, maar ook therapievormen (zoals mijn collega's en ik reeds enkele jaren geleden betoogden in dit tijdschrift, zie Pemberton, Winkel & Groenhuijsen 2006).

En dan moeten we nog vaststellen dat, net als andere rechtsinstrumenten, de bijdrage van bemiddeling het best te karakteriseren is als: belangrijk, maar beperkt. De winst van participatie voor slachtoffers zit hem in het voorkomen van de grotere negatieve effecten van *onvrijwillige* uitsluiting, niet van participatie als een zelfstandig wondermiddel (zie ook Groenhuijsen & Pemberton 2010). De onvrijwilligheid is hierin een sleutelbegrip: veel slachtoffers willen helemaal niet participeren in het proces, zeker niet als zij daarin geconfronteerd worden met de dader (zie ook Acorn 2004). Het overnemen van de strafzaak door de staat is daarom

ook gedefinieerd als een belangrijk slachtofferrecht³ (European Forum for Victim Services 1996).

Het paradigmadenken zorgt voor een al te gemakkelijke en generaliserende verbinding tussen doel, middel en actoren van herstelrecht. Bemiddeling en herstelrecht worden dikwijls als synoniemen gezien. Doel en middel worden met elkaar verward, zodanig dat uitgangspunten van bemiddeling als noodzakelijk worden gezien voor het bereiken van het herstelrechtelijke doel – het herstellen van de schade als gevolg van een delict – zonder al te veel empirisch bewijs of theoretische aanleiding. Sterker nog: men gaat er te gemakkelijk van uit dat een bemiddeling erin zal slagen de conflicterende belangen van de verschillende actoren om te smeden naar een gemeenschappelijk hersteldoel.⁴ Het is waar: de verhouding tussen daders/verdachten en slachtoffers is geen *zero-sum-game*, zoals de *law and order*-retoriek wel veronderstelt, maar daarmee levert de oplossing van veel misdrijven nog geen win-winsituatie op. Ook voor elk van de partijen geldt dat het nastreven van één belang ten koste kan gaan van een ander doel.⁵

Het gebrek aan problematisering geldt ook voor twee geloofsartikelen van het herstelrechtelijk paradigma: het belang van de gemeenschap boven de staat en het afwijzen van straf. De gemeenschap heeft ontegenzeggelijk een zwaarwegende rol in het herstellen van de schade, het belang van sociale steun en erkenning is in de victimologische literatuur inmiddels boven elke twijfel verheven (zie bijvoorbeeld Brewin e.a. 2000). Dat wil echter niet zeggen dat de invloed van de gemeenschap altijd heilzaam is. Integendeel. In de geschiedenis van de strijd tegen huishoudelijk geweld speelt de gemeenschap een bijzonder ambivalente rol. Het bewaren van de lieve vrede in families heeft daarbij dikwijls de belangen van de slachtoffers van chronische vormen van geweld naar de achtergrond gedreven (zie bijvoorbeeld Römkens 2008). Meer in het algemeen geldt dat waar de gemeenschap een bron kan zijn voor steun voor slachtoffers, zij ook een sterke neiging heeft tot *victim blaming* (Lerner 1980; Van Dijk 2008).

En dan is er de afwijzing van de straf. In de nogal karikaturale weergave binnen de herstelrechtelijke literatuur wordt het strafrecht verondersteld uitsluitend gericht te zijn op opzettelijke leedtoevoeging (zie bijvoorbeeld Zehr 1990). Correcter is echter om vast te stellen dat het strafrecht er mede op gericht is de menselijke en universele wens tot wraak na ernstige normovertredingen in goede banen te leiden. Een sanctiesysteem dat geen rekening houdt met deze menselijke behoefte, staat een legitimiteitscrisis te wachten (Robinson & Darley 2007). Dit gebrek aan legitimiteit geldt ook de slachtoffers van criminaliteit. Zij zijn misschien niet punitiever dan de gemiddelde burger (zie Van Dijk 1994), maar wel punitiever

3 In haar Statement of Victims' Rights in Process of Criminal Justice uit 1996 stelt het European Forum for Victim Services het als volgt: 'Throughout Europe, the state has assumed responsibility for prosecuting offenders and has removed from the victim the burden of responsibility for determining any action to be taken in respect of the offender. The acceptance of responsibility by the State should be recognized as a fundamental right for victims of crime, and no attempts should be made to erode this by returning the responsibility for decision making to victims.'

4 Het bontst maken auteurs als Christie (meest recentelijk 2010) en Sullivan en Tifft (2001) het.

5 Zie de inleiding van het proefschrift van Pemberton 2010.

dan de meeste strafrechtsbeoefenaren. Onderzoek naar slachtoffers van zwaardere delicten wijst overigens verder uit dat deze algemene bevinding niet noodzakelijkerwijs ook voor deze groep opgaat. De strafwens en de vergeldingsdrang zouden bij deze groep wel degelijk groter kunnen zijn dan bij het algemene publiek (zie Lens, Pemberton & Groenhuijsen 2010; Pemberton & Reynaers 2010).

Het reduceren van de spanning tussen herstelrecht en de slachtofferbeweging

De praktijk van SHN levert dagelijks diverse situaties op die tegenstrijdig zijn met de paradigmatische benadering van herstelrecht. Daarin spelen drie kenmerken van de doelgroep van SHN mee. In de eerste plaats zijn slachtoffers van zware geweldsmisdrijven oververtegenwoordigd. Ik heb al geïllustreerd dat juist voor deze groep vraagtekens geplaatst kunnen worden bij het herstelrechtparadigma. In de tweede plaats geldt dat SHN vooral betrokken is bij de hulp en ondersteuning in de periode die direct volgt op slachtofferschap. Slachtoffers worden direct benaderd nadat zij aangifte hebben gedaan, met een aanbod dat gericht is op kortdurende ondersteuning. In deze schokfase vertonen veel slachtoffers psychologische klachten, die doorgaans na verloop van tijd weer afnemen. De mate van ontreddering, boosheid en onmacht die veel slachtoffers in deze periode meemaken, betekent dat een eventuele ontmoeting met de dader niet hoog op hun prioriteitenlijst staat. In de derde plaats is op dat moment de dader vaak nog niet bekend: de dienstverlening van SHN richt zich expliciet ook op slachtoffers van wie de dader niet opgespoord is.

Verder geldt dat SHN in Nederland juist groot is geworden door een pragmatische en incrementele benadering van de verbeteringen van de positie van het slachtoffer (zie Goodey 2005; Pemberton 2009). De positie van het slachtoffer is stapsgewijs verbeterd. Kleine veranderingen ten goede zijn als overwinningen gevierd; niet bekritiseerd omdat het ideaalbeeld nog niet bereikt werd. Hierin speelt mee dat de ervaring van bijna dertig jaar slachtofferhulp in Nederland leert dat veranderingen in wetgeving en principes pas gevoeld worden door slachtoffers wanneer ze in de praktijk goed worden uitgevoerd (zie ook Groenhuijsen & Pemberton 2007). Het succes van slachtofferbeleid zit hem in hogere mate in de implementatieperikelen, niet in de principes die daarachter zitten.

Het volgen van het voorbeeld van SHN zal de herstelrechtbeweging geen wind-eieren leggen. Het levert in de eerste plaats inhoudelijke winst. Vanuit de victimologie is er voldoende reden om de herstelrechtelijke paradigmawisseling van de hand te wijzen, zoals hiervoor is uiteengezet. Maar het vergemakkelijkt ook de stapsgewijze invoering van herstelrechtelijke praktijken. Vormen van bemiddeling in het strafrecht bij relatief lichtere zaken kunnen op een veel groter draagvlak rekenen dan invoering bij zwaardere zaken: ook bij SHN. Het nut van gesprekken, buiten het strafrecht, voor slachtoffers en daders die daartoe bereid zijn, staat buiten kijf. De verdere implementatie van beide wordt echter sterk ver-

gemakkelijkt door het verschil in aard, doelgroep en resultaten van deze ontmoetingen te erkennen: niet door ze op één hoop te gooien.

Dit tweesporenbeleid hoop ik de komende tien jaar terug te zien in het vormgeven van slachtoffer-dadergesprekken en bemiddeling in Nederland. In dat geval zullen we bij de viering van het tweede decennium van het *Tijdschrift voor Herstelrecht* vaststellen dat het glas in 2010 inderdaad halfvol was.

Literatuur

- Acorn, A. (2004) *Compulsory Compassion: A Critique of Restorative Justice*. Vancouver: UBC Press.
- Blad, J.R. (2007) Voorgenomen slachtoffer-dadergesprekken voldoen niet aan Europees Kaderbesluit. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 7(2), 72-74.
- Braithwaite, J. (1999) Restorative Justice: Assessing Optimistic and Pessimistic Accounts. In: M. Tonry (ed.), *Crime and Justice: A Review of Research*, 25. Chicago: University of Chicago Press.
- Brewin, C.R., B. Andrews & J.D. Valentine (2000) Meta-analysis of risk-factors for post-traumatic stress disorder in trauma-exposed adults. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 69, 748-766.
- Christie, N. (1977) Conflicts as property. *British Journal of Criminology*, 17, 1-17.
- Christie, N. (2010) Victim movements at a crossroad. *Punishment and Society*, 12(2), 115-122.
- Daems, T. (2007) De slachtofferdimensie van herstelgerichte interventies. Een sluimerende therapeutisering? *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 7(1), 7-21.
- Dignan, J. (2005) *Understanding victims and restorative justice*. Maidenhead (VK): Open University Press.
- Dignan, J. & M. Cavadino (1996) Towards a framework for conceptualising and evaluating models of criminal justice from a victim's perspective. *International Review of Victimology*, 4, 153-182.
- European Forum for Victim Services (1996) *Statement of Victims' Rights in the Process of Criminal Justice*. Lissabon: EFVS.
- European Forum for Victim Services (2005) *Statement on the position of the victim within mediation*. Lissabon: EFVS.
- Fattah, E.A. (1998) Some reflections on the paradigm of restorative justice and its viability for juvenile justice. In: L. Walgrave (red.), *Restorative justice for juveniles. Probabilities, risks and problems*. Leuven: Leuven University Press.
- Goodey, J. (2005) *Victims and victimology. Research, policy, practice*. Harlow (VK): Pearson.
- Green, S. (2007) The victims movement and restorative justice. In: G. Johnstone & D.W. Van Ness (Eds.), *Handbook of Restorative Justice*. Cullompton (VK): Willan Publishing.
- Groenhuijsen, M.S. (2000) Victim-offender mediation: legal and procedural safeguards. Experiments and legislation in some European jurisdictions. In: The European Forum for Victim-Offender Mediation and Restorative Justice (Ed.), *Victim-Offender Mediation in Europe. Making Restorative Justice Work*, Leuven: Leuven University Press.
- Groenhuijsen, M.S. (2004a) Herstel, schadevergoeding en normbevestiging. Naar een processuele vertaling van strafdoeleinden. In: B. van Stokkom (red.), *Straf en herstel. Ethische reflecties over sanctiedoeleinden*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.

- Groenhuijsen, M.S. (2004b) Victims' rights and restorative justice: Piecemeal reform of the criminal justice system or a change of paradigm?. In: H. Kaptein & M. Malsch (Eds.), *Crime, victims and justice. Essays on principles and practice*. Ashgate: Aldershot.
- Groenhuijsen, M.S. & N.J.M. Kwakman (2002) Het slachtoffer in het vooronderzoek. In: M.S. Groenhuijsen & G. Knigge (red.), *Strafvordering 2001, deelonderzoek 3, Dwangmiddelen en rechtsmiddelen*. Deventer: Kluwer.
- Groenhuijsen, M.S. & A. Pemberton (2007) Het slachtoffer in de strafrechtelijke procedure: De implementatie van het Europese kaderbesluit. *Justitiële Verkenningen*, 33(3), 69-92.
- Groenhuijsen, M.S. & A. Pemberton (2010) Genocide, Crimes against Humanity and War Crimes: a victimological perspective on international criminal justice. In: R.M. Letschert, A.M. De Brouwer, R.H. Haveman & A. Pemberton (Eds.), *Victimological approaches to international crimes*. Antwerp/Oxford: Intersentia.
- Hulsman, L.H.C. (1986) Critical criminology and the concept of crime. *Crime, Law and Social Change*, 10(1), 63-80.
- Kaptein, H. (2008) Strafrecht als herstelrecht. Vergelding als vergoeding. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 8(2), 47-54.
- Lens, K.M.E., A. Pemberton & M.S. Groenhuijsen (2010) *Het spreekrecht in Nederland. Een bijdrage aan het emotioneel herstel van slachtoffers?* Tilburg: Intervict.
- Lerner, M.J. (1980) *The belief in a just world. A fundamental delusion*. New York. Plenum Press.
- Marshall, T.F. (1999) *Restorative justice: an overview*. Londen: Home Office.
- Pemberton, A. (2009) Victim Movements: from varying needs to diversified criminal justice agenda's. *Acta Criminologica*, 22, 1-23.
- Pemberton, A. (2010) *The cross-over: an interdisciplinary approach to the study of victims of crime*. Antwerp/Apeldoorn: Maklu.
- Pemberton, A., F.W. Winkel & M.S. Groenhuijsen (2006) Op weg naar slachtoffergerichte theorievorming in het herstelrecht. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 6(1), 48-64.
- Pemberton, A. & S. Reynaers (2010) The controversial nature of victim participation: Therapeutic benefits in victim impact statements. In: J-A. Wemmers & E. Erez (Eds.), *Therapeutic Jurisprudence and Procedural Justice*. Monsey (New York): Criminal Justice Press, binnenkort te verschijnen.
- Pemberton, A., M. Bastiaens, G. Vervaeke & F.W. Winkel (2010) Herstelrecht. De effecten op slachtoffers. In: P.J. van Koppen, H. Merkelbach, M. Jelicic & J.W. de Keijser (red.), *Reizen met mijn rechter: psychologie van het recht*. Deventer: Kluwer.
- Robinson, P.H. & J.M. Darley (2007) Intuitions of Justice: Implications for Criminal Law and Justice Policy. *Southern California Law Review*, 81, 69-109.
- Römkens, R. (2008) *Met recht 'n zorg? Overdenkingen bij wet- en regelgeving over geweld in de privésfeer* (inaugurele rede). Universiteit van Tilburg.
- Sherman, L.W. & H. Strang (2007) *Restorative Justice: the evidence*. Londen: The Smith Institute.
- Strang, H. (2002) *Repair or revenge. Victims and restorative justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Sullivan, D. & L. Tiftt (2001) *Restorative justice: Healing the foundations of our everyday lives*. Monsey (NY): Willow Tree Press.
- Van Dijk, J.J.M. (1996) Crime and victim surveys. In: C. Sumner, M. Israel, M. O'Connell & R. Sarre (Eds.), *International victimology: selected papers from the 8th International Symposium*. Canberra: Australian Institute of Criminology.
- Van Dijk, J.J.M. (2008) *Slachtoffers als zondebokken*. Antwerpen/Apeldoorn: Maklu Uitgevers.

- Walgrave, L. (2008a) Slachtoffer-dadergesprekken. Met elkaar praten is nog geen herstelrecht. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 8(1), 58-62.
- Walgrave, L. (2008b) *Restorative Justice, self-interest and responsible citizenship*. Cullompton (VK): Willan Publishing.
- Winkel, F.W. (2007) *Posttraumatic anger. Missing link in the wheel of misfortune* (inaugurele rede Universiteit van Tilburg). Nijmegen: Wolf.
- Zehr, H. (1990) *Changing lenses: a new focus for crime and justice*. Scottsdale (Pennsylvania): Herald Press.